

GRAIUL DIN MUNȚII APUSENI ÎN IZVOARE LITERARE*

Ștefan MUNTEANU

1. Izvoare literare ale unui grai sînt producțiile beletristice, scrise și orale, care pot servi ca documente de limbă, apte să fie luate în considerare într-o cercetare științifică. Ele trebuie considerate surse indirecte de informare despre realitatea lingvistică de pe un anumit spațiu al limbii naționale, față de anchetele dialectale, acestea reprezentînd surse directe ce stau la baza atlaselor lingvistice, a monografiilor sau a glosarelor unui subdialect, grai local etc. Numindu-le „surse indirecte”, nu înseamnă că ele ocupă un loc secundar în comparație cu celelalte, ci numai că autorii unor asemenea scrieri, aparținînd în primul rînd literaturii culte, nu fac din folosirea materialului dialectal un scop subordonat cercetării limbii; ei îi atribuie în opera literară în mod deliberat ori spontan funcția unui mijloc obișnuit de expresie pentru crearea „efectelor prin evocare” a unor realități caracteristice unei anumite arii lingvistice. Evident că prima condiție a unei astfel de întrebunțări date limbii din partea scriitorului sau a autorului anonim constă în cunoașterea mijloacelor expresive ale graiului respectiv, iar cea imediat următoare, în fidelitatea și în felul utilizării lor stilistice. Nu trebuie uitat, deci, că funcția unor astfel de elemente dialectale este de natură estetică, anume de a caracteriza sau de a evoca, fără a se ajunge, în cazul textelor scrise, la o literatură de tip dialectal decît, eventual, în scopuri umoristice, cum este, de exemplu, poezia bănățeanului V i c t o r V l a d D e l a m a r i n a și mai ales a unora dintre urmașii săi.

2. Calea informării din izvoare literare scrise, căci despre acestea va fi vorba în cele ce urmează, este veche. Chiar lucrările gramaticienilor din Antichitatea greco-latină se întemeiau în teoriile și clasificările lor pe texte scrise, poetice, filozofice, oratorice, istorice etc. De altfel, înainte de a fi devenit, spre sfîrșitul secolului al XIX-lea și la începutul veacului nostru, o știință a limbii „vii”, din care aveau să se nască dialectologia și, pe alt plan, stilistica lui C h . B a l l y, lingvistica și-a găsit, de-a lungul vremii, materialul cercetării în astfel de izvoare. Fără a căuta exemple prea

* Articol **reluat** din „Cercetări de lingvistică”, 1986, nr. 2, p. 116-123.

îndepărtate de noi, să amintim că A. Philippide apelează frecvent, în *Principii de istoria limbii* (1894), la exemple luate din scrierile cronicarilor moldoveni, din C. Negruzzi, Petre Ispirescu, Ion Creangă ș.a. Tot astfel, o bună parte din considerațiile teoretice expuse de Iorgu Iordan în *Limba română actuală. O gramatică a „greșelilor”* (1943) și în *Stilistica limbii române* (1944) pornesc de la fenomene de limbă vorbită, multe din ele excerptate din operele scriitorilor noștri clasici și contemporani.

Faptul acesta nu are nimic surprinzător. Orice scriitor, ca și orice vorbitor, de altfel, este îndatorat, într-o măsură mai mare sau mai mică, graiului său matern dintr-o anumită zonă a țării, ale cărei reflexe el le păstrează și în scrisul său. Eminescu și Sadoveanu, Coșbuc și Blaga, Caragiale și Arghezi sînt numai cîteva exemple care se pot cita în acest sens. Distanța dintre limba cultivată și grai nu se reduce pretutindeni și de fiecare dată în favoarea celei dintîi, nici chiar atunci cînd în exprimarea noastră limba este supusă controlului normelor. Căci, observa H. Steintal, acum un secol și mai bine, „Limba literară este patria numai a cugetării noastre; patria simțirii și a inimii noastre este dialectul provincial al locului nașterii”¹.

Important pentru punctul de vedere pe care dorim să-l exprimăm aici este că nu numai vorbitorul de rînd, ci și scriitorul păstrează sentimentul acestei legături afective cu aspectul mai mult sau mai puțin regional în întrebuițarea pe care el o dă limbii scrierilor sale. De aici caracterul de „document de limbă” pe care îl pot avea scrierile literare din această categorie. Este și premisa de la care pornesc rîndurile de față.

Interesul față de trecutul, viața și graiul locuitorilor din Munții Apuseni din care face parte Țara Moșilor datează de mai multă vreme. S-ar putea face un inventar bogat al lucrărilor consacrate acestui ținut de istorie dramatică, de jertfe și muncă aspră. Prima monografie, de proporții întinse, avînd ca autori pe Teofil Frîncu și pe George Candrea, a apărut acum aproape un secol sub titlul *Români din Munții Apuseni (Moșii). Scriere etnografică*. București, 1888. Printre contribuțiile ulterioare mai importante se numără studiul lui Tache Papahagi, *Cercetări în Munții Apuseni* (în GS, VII, 1925, fasc. I, p. 22-89), ampla cercetare a lui D. Șandru *Enquete dans le Pays des Motzi* (BL, II, 1934, p. 201-237), precum și valoroasa lucrare a lui Emil Petrovici *Folklor de la moșii din Scărișoara* (în AAF, V, 1939, p. 201-237). Între timp s-au publicat texte dialectale, glosare regionale, și cercetări privitoare la

¹ Citatul la B.P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, Tomul III. *Istoria limbei române*. I. *Principii de lingvistică*, 1881, p. 49.

terminologia mineritului pe care le datorăm lui Emil Petrovici², Mircea Homorodean³, Valeriu Șuteu⁴ ș.a.

Fără a ignora aceste surse de informare, pe care le-am numit directe, ne-am adresat în primul rând celor numite convențional indirecte, adică textelor unor autori cunoscuți care folosesc limba cu specificul ei regional în alt scop și cu alte efecte decât acelea ale utilizării ei practice din vorbirea dialectală. Dintre acestea fac parte următoarele: Ion Agârbiceanu, *Arhanghelii* (1914)⁵, deoarece acțiunea romanului nu este străină de regiunea Bucium – Roșia Montană, unde prozatorul păstorise câțiva ani în tinerețe; Maria Botiș Ciobanu, *Țara moșilor. Legende și credințe* (1928); Geo Bogza, *Țări de piatră, de foc și de pământ* (1939)⁶, cuprinzând cea mai zguduitoare descriere a muncii și vieții din trecutul nu prea îndepărtat al locuitorilor acestor munți. Cele mai bogate și mai semnificative fapte pe care se sprijină încercarea de față au fost excerptate însă din două scrieri beletristice ale regretatului folclorist Ovidiu Bîrlea, și anume schițele și povestirile din volumul *Urme pe piatră* (1974) și din romanul *Șteampuri fără apă* (1979). Motivul pentru care ni s-a impus cu deosebire materialul lingvistic existent în lucrările amintite la urmă este că, pe lângă valoarea literară intrinsecă a operei, autorul, originar din această parte a țării, a fost nu numai un reputat om de știință, de unde și garanția autenticității lingvistice a limbajului personajelor sale, ci și un scriitor care, după propria-i mărturisire făcută cu mai mulți ani în urmă, a scris aceste pagini pentru a nu lăsa să se șteargă din amintire tradițiile și să se uite limba, cu specificul ei, vorbită de oamenii acelor locuri⁷. Referiri

² *Texte dialectale*, Suplement la ALR II, Sibiu-Leipzig, 1943.

³ *Glosar dialectal din mai multe regiuni ale Transilvaniei*, în MCD, I, 1960, p. 239-272; idem, *Contribuții la studiul terminologiei miniere românești* în CL, II, 1957, p. 152-208.

⁴ *Înregistrări de texte dialectale din Țara Moșilor*, în FD, VI, 1969, p. 201-210. Informații utile pentru cunoașterea unor coincidențe sau paralelisme cu fapte similare din zona la care ne referim se găsesc la Liviu Onu, *Influențe interregionale în terminologia mineritului din Valea Jiului*, în FD, I, 1958, p. 145-180; Romulus Todoran, *Material dialectal. II. Graiul din Vâlcele (Raionul Turda)*, în MCD, I, 1960, p. 29-126; Traian Marcu, *Glosar dialectal din comuna Deda, raionul Toplița (jud. Mureș)*, *ibidem*, p. 143-199; Al. Indrea, *Glosar regional din satul Someș-Guruslău, raionul Jibou (reg. Cluj)*, *ibidem*, p. 201-218; Gr. Rusu, *Glosar dialectal din comuna Șieu Migheruş, raionul Bistița (reg. Cluj)*, *ibidem*, p. 273-290. Mulțumim și pe această cale colegului V. Frățilă pentru prețioasele recomandări pe care ni le-a făcut în legătură cu informarea bibliografică.

⁵ Am folosit ediția Ion Agârbiceanu, *Arhanghelii*, Editura Minerva, 1972.

⁶ Exemplele trimit la ediția Geo Bogza, *Țara de piatră*, ES, 1946.

⁷ O situație specială au baladele din această regiune (specie neîntâlnită de Emil Petrovici în ancheta sa la moșii de la Scărișoara, *op. cit.*, p. 118), cum este *La căsile*

frecvente se vor face și la textele înregistrate de Măria Ioniță în *Cartea vilvelor. Legende din Munții Apuseni* (1982), culegere valoroasă atât prin varietatea materialului folcloric în proză publicat de autoare, cât și prin bogăția faptelor de limbă desprinse din graiul actual vorbit de locuitorii acestui ținut.

3. În reportajul pe care Geo Bogza îl scrie în 1939 despre *Țara de piatră*, el notează cu privire la limba locuitorilor ei că, în afară de expresia „nu se plătie”, adică, explică scriitorul, suma oferită de cumpărător nu plătește valoarea mărfii, dar mai ales oboseala cu care a fost adusă, „moții vorbesc o românească perfectă, fără nici un fel de accent, așa cum se vorbește în mijlocul Bucureștilor” (p. 27).

Nu voi comite impolitețea de a-l contrazice pe autorul vibrantei evocări a vieții moșilor. Să-i dăm însă cuvântul în continuare:

No, se spune și în Țara Moșilor. Orice frază trebuie să înceapă cu *no* sau cu *d-apoi*. Dacă nu se spune „*no* că mâine mergem la Abrud”, atunci trebuie să se spună neapărat: „*d-apoi* mâine mergem la Abrud”. „*No*, că de mâine o să fie vreme bună”. „*D-apoi* de mâine o să fie vreme bună”. *No* și *d-apoi* sînt un fel de introducere, un fel de cheie de sol a oricărei fraze. În trei zile nu mai puteam vorbi decît în felul acesta.

Și ca să ne convingă, prozatorul reproduce un fragment de convorbire dintre el și gazda lui:

– *No*, domnule Grigore! Cumperi niște lemne de la un om? Domnul Grigore se uită la mine și începe să rîdă amical:

– *No*, că ce te-a apucat să faci pe aici?

– *D-apoi* nimic. Numai că e un om cu niște lemne și zic să le cumperi d-ta (*ibidem*).

Observația trebuie reținută. Ea va fi asociată mai târziu cu formele oralității stilului din textele literare menționate. Înainte de aceasta, vor fi menționate câteva dintre particularitățile lingvistice generale ale graiului din această regiune, cu riscul inerent de a depăși granițele lui dialectale circumscrie de un perimetru înlăuntrul căruia se găsesc localitățile, șase la număr, ținînd de comuna Bucium, apoi de Mogoș, alcătuită și ea din mai multe sate și continuînd cu Roșia Montană și Abrud. Elementele acestui grai se regăsesc în ariile învecinate din sud, spre Zlatna și din vest spre Brad, și cu atât mai mult spre nord și nord-vest, zona propriu-zisă a Țării Moșilor,

scaunului, culeasă de Ana Soit și publicată în volumul *Cîntece populare minerești* (antologie) de Ion Iliescu și Ana Soit, EL, 1969, p. 93-116.

situată aproximativ între localitățile Cîmpeni, Avram Iancu și Arieșeni.

În continuare, este instructiv să fie relevate câteva dintre trăsăturile mai frapante ale acestui grai, așa cum se reflectă ele în scrierile literare luate în considerare, chiar dacă unele fapte sînt atestate, cum este și firesc, în ALR, în studii de specialitate sau glosare dialectale, care vor fi pomenite la locul potrivit.

4. În privința **foneticii**, de precizat că textele literare nu pot oferi decît în parte un material concludent pentru caracterizarea acestui grai, deoarece autorii „au literarizat” în mare măsură fonetismele dialectale. Face excepție parțială *Cartea vîlvelor*, unde este notată consecvent palatalizarea dentalelor *t, d*. Particularitățile fonetice ale graiului din Munții Apuseni coincid, în mare, cu acelea ale subdialectului crișean și ale graiurilor învecinate, cu mențiunea că pronunțarea lui *ă* protonic ca *a*, de ex. în *barbat* nu este caracteristică pentru zona Abrud – Bucium – Roșia, ci numai unei părți vestice din Țara Moților (cf. E m i l P e t r o v i c i, *Folklor...*, p. 122). Fonetismele mai deosebite sînt între altele: *r* etimologic păstrat în *curună* „cunună” și *fărină*; *r* în loc de *l* în *dascăr* (BȘ), fenomen semnalat și de Papahagi, *Cercetări...*, p. 50; același fenomen (cu *i* păstrat) apare în *ispitar* „spital” (BȘ, 147); *s* protetic în *a se strezi*: „*mă strezesc* în cetatea Someșului Mic” (ICV, 41).

5. În **morfologie**, de semnalat câteva fapte arhaice și regionale, o parte din ele fiind atestate în studiile de specialitate. Astfel, substantivul *slugă* e de genul masculin, ca în limba veche: „Niște oameni aveau *un slugă*” (ICV, 213; BȘ, 32); în legătură cu verbul, surprinzătoare este frecvența întrebuirii formelor vechi de trecut, alcătuite din *a fi* și gerunziu: „*o fost zicînd oamenii*”⁸ (ICV) etc; *a da* și *a sta* se comportă și ca semiauxiliare de aspect: „*vezi așa-i dacă dai a îmbătrîni*” (BȘ, 38); „*stau să mor de sete*” (*ibidem*, 132); adverbul *tîrziu* se poate substantiviza, intrînd în componența locuțiunii „*m-apucă tîrziul*” (= *întîrziu*) (BȘ, 16, 39), prin analogie cu *m-apucă noaptea* „se înnoptează”. Mai puțin familiară este prepoziția *pedri* „în dreptul”, numai în *Cartea vîlvelor*: „*Ajung pedri el*” (40); „*aici pedri moară*” (41).

În **derivare**, alături de formele prefixate *a se înmînia*, *a se înbucura*, apar și forme neprefixate: *a bătrîni*: „*așa-i dacă bătrîne omul*” (BȘ, 38), formă atestată cu sufix flexionar (*bătrînești*) pers. a II-a, la Tache Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, p. 50, citată de G.

⁸ Cf. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, 1955, p. 106: „Pre unii ai noștri i-au fostu spînzurîndu cîte doi de păr, că au fostu umblîndu pre acéle vremi păroși ca și némții și alte batjocuri multe le-au fostu făcîndu, de să pomenêște și astăzi răotatea lor ce au fostu pățîndu”.

I v ă n e s c u , *Istoria limbii române*, 1980, p. 327; în compunere, amintim îmbinarea *făcutul zilei* pentru „zorii zilei”: „tîrgul începea o dată *cu făcutul zilei*” (BU, 17).

Unele cuvinte își schimbă clasa morfologică, cum e substantivul *pagubă*, care devine adverb cu sensul de „păcat” în expresia verbală unipersonală (*e*) *pagubă* (*că...*) și în consecință se comportă ca regentă a unei subiective: „*pagubă* că fratele dumitale nu a îmbrățișat cariera medicală” (AA, 79; BU, 184). Sensul, uzual și astăzi la vorbitorii din jurul Abrudului, trebuie raportat, probabil, la adverbul germ. *schade*, care intră și în nemțește într-o construcție echivalentă cu cea din română. Tot astfel e substantivul *durere*, care trece în categoria interjecțiilor, însemnînd aproximativ „vai”, în limbajul intelectualilor ardeleni din generațiile nu prea vechi. Cu această valoare el apare numai intercalat în propozițiile enunțiative afective: „Am tot așteptat (...) deși însă, *durere*, fapte pînă acum n-am văzut” (BȘ, 324). Un exemplu similar găsim și în prima frază din impresionantul *Testament* al lui Avram Iancu: „Unicul dor al vieții mele este să-mi văd națiunea mea fericită, pentru care după puteri am lucrat pînă acuma, *durere*, fără mult succes, ba tocmai cu întristare văd că speranțele mele și jertfa adusă se preface în nimica”⁹. Cu această valoare, *durere* ar putea fi pus în legătură cu germ. *leider* „din nenorocire”.

6. În **sintaxă**, prezintă interes antepunerea complementului direct exprimat prin forma scurtă a pronumelui personal de genul feminin, ca în limba veche: „fata asta *o* am crescut noi” (ICV, 218; construcție înregistrată și de D. Ș a n d r u , *Enquete...*, p. 234); complementul indirect stă uneori în dativ în loc de acuzativ: „nu te las eu *răului*” (BȘ, 109), iar complementul circumstanțial de loc se construiește și cu prepoziția *pe* în loc de *la* sau *în*: „mă duc *pe* Cîmpeni”, „se duce *pe* baie”, „nu e bine să sudui *pe* baie” (BȘ), particularitate remarcată și de G e o B o g z a ; tot astfel „*pe* țară” = la țară, la cîmpie¹⁰.

Am lăsat la urmă o construcție curioasă (curentă, de altfel, și în subdialectul crișean¹¹) a propozițiilor enunțiative afective (exclamative), în care prepoziția *de* este înlocuită cu pronumele *ce*, ca în exemplele: „O, săraca *ce* Chivă” (BȘ, 171); „Dragele mele *ce* fete, că harnice mai pot fi” (BU, 73); „O, dragile mele *ce* flămînde!” (*ibidem*, 78).

Avem a face, cum se vede, cu o topică motivată afectiv – așadar stilistic –, întrucît aprecierea se referă de fiecare dată la o calitate sau o stare a subiectului: nenorocirea, hărnicia, starea de foame, care stîrnesc

⁹ Citat după I. Rusu A b r u d e a n u , *Moșii*, p. 334.

¹⁰ E m i l P e t r o v i c i , *op. cit.*, p. 119, susține că „moșul nu zice «la țară», ci «în țară»”; de asemenea, moșul merge «în țară» cu cercuri și cu «vase», nu cu «ciubară».

¹¹ Comunicare orală din partea studentei A n g e l a H ă l m ă g e a n .

simpatia vorbitorului. De aici și inversiunea, abaterea de la topica obișnuită a unor astfel de propoziții: „Ce harnice sînt dragile mele fete!”; „Ce flămînde sînt!”, față de topica normală, neafectivă: „Fetele mele dragi (dragile mele fete) sînt harnice”. În cazul acesta, *ce* are valoarea unui superlativ, ca în propozițiile exclamative la *C r e a n g ă*, fapt discutat de G. I v ă n e s c u într-un studiu mai vechi¹².

7. Cu privire la **lexic**, din mulțimea faptelor dialectale, înșirăm doar o parte, ținînd seama de viabilitatea lor, și anume: *astară* „astă seară”, cu răspîndire mai largă, inclusiv în macedoromână. Termenul e comentat de G. I v ă n e s c u în BIFR, VII-VIII, 1940-1941, și *Istoria limbii române*, p. 300, 304; *dade* „doar de” „tu du-te (...) *dade* ți-a spune oarice” (ICV, 37); *a direge* (și *a adirege*) „a îndemna, a determina”: „să fi *adires* pe cineva să umble cu vorba aiasta” (BȘ, 146); *heba* și *iaba* „în zadar”: „*Heba* că n-o fost chip să se uite fata la mine” (BȘ, 33); *iaba* este înregistrat și de R. T o d o r a n în *Graiul din Vîlcele*, în MCD, I, 1960 (glosar); *jigodalma* „viforniță”; *a se nădăi* „a-și da seama, a bănuî” (BU, 93); *porav* „aprig, ahtiat după ceva”: „O fost prea *porav* la lucru” (BȘ, 185; ȘL, 51).

8. **Semantică.** Un număr apreciabil de cuvinte sînt supuse unor modificări ale înțelesului în comparație cu aceleași elemente din alte graiuri sau din lexicul limbii literare. Așa sînt: *altu* „altădată, niciodată”: „*Ș-altu* n-o mai vinit”; „Și-apoi nu l-o mai văzut *altu*” (ICV, 72, 107). (DA îi dă și sensurile de „adică, la dreptul vorbind, de altfel”, ilustrate prin exemplul: „Nu mai duhănesc *altu*”). Aceeași valoare, atestată și în Maramureș (cf. ALRT II, p. 160), e semnalată de R. T u d o r a n în *Graiul din comuna Vîlcele, op. cit.* (glosar), și de G r. R u s u, *Glosar dialectal din comuna Șieu Măgheruș, raionul Bistrița (reg. Cluj)*, în MCD, I, 1960; *a cota* „a avea grijă, a păzi”: „Niște fete *cotau* la vite” (ICV, 123); *a se da* „a se așeza”: „Haideți, dragile mele, și *vă dați* după masă” (BU, 72); *a gingăși* „a face mofturi”: „Fu bun vinarsul, da’ dac-ar mai fi, nu l-aș mai *gingăși*” (BȘ, 76). DA înregistrează sensurile mai apropiate de înțelesul propriu „a fi gingaș”; la Dosoftei este întrebuițat tot cu valoare tranzitivă: „*îi gingășiră* pentru bucate” = le dădea tot ce dorea (*ibidem*); *a îngădui* „a nu lua în nume de rău”: „*Îngăduie*, crăișoru' nost, că mă vezi așa” (BU, 8); „Sara bună, nană Floare, și *îngăduiți*” (*ibidem*, 108). Verbul figurează în DA, între alte sensuri și cu cel de mai sus; *a se lua* „a se duce”, „a pleca”: „Și acum *mă iau* că (...) mai m-apucă noaptea” (BȘ, 42); „*Ia-te* cu vaca, nu mai tîndăli” (BȘ, 70); *mereu* și *cu mireu, mereuț, mereuaș* „încet, încetișor”: „mai *cu mereu*, mă’ Ioane” (BU 32); „deschise ușa *mereuaș*” (BȘ, 258). Cu această valoare adverbial este cunoscut, cum se știe, și în aria Banat –

¹² G. I v ă n e s c u, *Din sintaxa propozițiilor exclamative*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, Editura Academiei, 1958, p. 449-452.

Oltenia; *a se purta* „a se sili, a se grăbi”: „*Poartă-te*, că puțin a mai rămas” (BU, 47); *putere* are sensul de „mult” în expresia „ce de *putere*” (de bucate, de fîn): „ce de *putere* de aur or găsit băieșii” (BȘ, 82); *a suferi* „a(-i) pica bine, a-i fi permis”: „întreabă-1 pe tata ce-i *sufere* lui” (BȘ, 68); *țăreni* (de la sing. *țărean*, neîntrebuințat) este termenul curent pentru „locuitor de la șes, de la cîmpie”: „chiar lîngă zidul ei adăstau căruțele *țărenilor* din jurul Bălgradului” (BȘ, 26), înregistrat de T. P a p a h a g i *Cercetări...*, p. 87; vezi și V. F r ă ț i l ă , *Elemente lexicale „întunecate” în poezia populară*, în *Folclor literar*, vol. VI, Universitatea din Timișoara, 1985, p. 108, nota 44.

9. Deosebiri stilistice în lexic și gramatică: limbajul latinizant.

O mențiune specială merită să fie făcută cu privire la diferențierea stilistică între vocabularul vorbitorilor obișnuiți și acela al intelectualilor ardeleni din trecutul nu prea îndepărtat. Formați, mulți dintre ei, la școlile din Blaj, latinismele făceau parte organică din exprimarea lor cultă și cu atît mai mult din stilul oficial. Nu e de mirare, așadar, că și în satele din Munții Apuseni învățătorul sau preotul spunea *morb* în loc de „boală” (BȘ, 111; toate exemplele care urmează sînt din romanul *Șteampuri fără apă*; *a recomînda* (81); *sentenție* „maximă” (110); *pur și simplaminte* (81); *a erua* (lat. *eruo*, *-ere*, „a da pe față”): „Ați venit pentru *a erua* făptuitorii?” (303); *a da ansă* (lat. *ansa*, *-ae* „prilej”) „a da prilej, a face să se răspîndească ceva”; *a retăcea*, dintr-o întrebare, cum este „De ce *ai retăcut!*” (337) nu are nimic surprinzător, nu sună „impropriu”, ca și afirmația unui personaj care se plînge că „*s-a conturbit* de cap” (111). Un intelectual din mediul rural se explică la un moment dat astfel, avînd grijă să epureze lexicul de elemente nelatinești, sau chiar de acelea prea comune, și să le înlocuiască cu altele, calchiate ori luate din latina cultă: „în *cercustările* actuale nu ar fi *conzult să ocultez* ceva, mai ales eu ca păstor al spiritelor ce *debuiesc să serv* ca model” (303). Desigur, liniile sînt puțin îngroșate, dar lexicul poartă pecetea nefalsificată a formației latiniste, căreia intelectualii vremii își făceau un titlu de glorie de a-i rămîne îndatorați.

10. **Procedee stilistice: mijloace ale oralității stilului.** Formele dialogului, alcătuite din întrebări și răspunsuri, din afirmații și negații, sînt o expresie spontană a comportamentului verbal, strîns legată de psihologia vorbitorului, de manifestările temperamentului său, cu un cuvînt, de atitudinea adoptată de el în raport cu împrejurările în care se găsește. În general, reacțiile interlocutorului sînt prompte față de partenerul care vorbește „într-o dungă” (BU, 20) sau „într-o lăture” (*ibidem*, 110), adică ironic sau batjocoritor – ceea ce se întîmplă nu o dată –, ca și față de colocutorul considerat că face uz de argumente lipsite de consistență și de seriozitate, caracterizate prin expresiile „vorbești *de-o pițulă*” (*ibidem*, 30), „vorbești (vorbim) *pe nimica*” (*ibidem*, 22). Am amintit formulele pe care

Geo Bogza le semnaleză în dialogul vorbitorilor din *Țara de piatră*, unde întrebarea începe obișnuit prin *no*, iar răspunsul prin *d-apoi*. Iată și alte procedee, tot atât de răspândite, pe care le-am putea numi mărci dialogale introductive¹³:

- *Da* nevasta unde-ai lăsat-o, mă Dumitre?
- *Da* vine și ea mai târziu, c-o rămas să mînce niște scoverzi... (BU, 76-77).

Întrebarea uneori, alteori răspunsul sînt însoțite, de regulă, de expresii care le întăresc, pentru a nu lăsa nicio îndoială asupra temeiniciei vorbelor adresate:

- *Da* de unde și-ncotro? (întrebare adresată unui musafir necunoscut).
- *Da* ia din toată lumea, dă-mă brușului să mă mînce (*ibidem*, 46).

- Dar pot să mă las pe nădejdea ta? Ha?
- *Da* cum, voia lui Dumnezeu, să nu poți?
- *Da* să nu mă uiți, mă!
- Doamne apără! *D-apoi* așa om slab mă crezi dumneata? (BC, 17).

Da și *nu*, în forma lor simplă de adverbe ale afirmației și negației, lipsesc din limbajul acestor personaje. Ele sînt substituie prin expresii colorate care conotează aprecierea și totodată fermitatea convingerilor, altfel spus, atitudinea modală a celui care întrebă, afirmă sau neagă. La întrebarea despre un cîine bolnav „*Da* ce are?” răspunsul imediat, care amîină explicația și minimalizează, în aparență, faptul, este „*Da* călcătură” (BȘ 101). La afirmația despre cineva că ar fi bătrîn, riposta este: „E, bătrîn pe sărăcia” (*ibidem*, 35). Altă dată, fiind vorba despre unul care s-a lăsat păcălit, comentariul unui participant la discuție este: „Păcălitu-l-a amarul lui” (*ibidem*). „*Da* Mionuț o fi la șut?” se interesează o vecină despre băiatul alteia. „La șutu *supărării să-l ducă*”, îi dă răspuns vecinei mama tînărului (*ibidem*, 122). Pentru a contesta părerea cuiva, formula curentă, marcînd infirmarea sau contrazicerea, este „*Da* ce te poți gîndi?” (BU, 94), iar pentru a influența opinia interlocutorului, vorbitorul își califică mai întîi el însuși propriile argumente, marcate interogativ: „*Nu zic bine?*” (BȘ, 243). Ceva similar nu găsesc la Slavici, nici la Agârbiceanu sau la Liviu Rebreanu, decît, eventual, într-o formă atenuată.

¹³ V. instructivul articol al Lianeii Pop, *Mărci dialogale*, în LR, XXXTV (1985), nr. 5, p. 420-426.

Aceste mijloace ale oralității, puternic marcate prin conținutul lor afectiv nepeiorativ și prin nota de familiaritate, sînt comune vorbitorilor din același grup social. Ele sînt înlocuite cu altele, implicînd ideea de respect, cînd între participanții la dialog există relații stabilite de norme sociolingvistice. În raporturile vorbitorilor „de rînd” cu persoane oficiale, situate, deci, pe o treaptă ierarhică „superioară”, forma de adresare a verbului este cea de persoana a 3-a. „Să știe domnu’ părinte ce de putere de aur or găsit băieșii de la Baia domnilor”, exclamă un miner (BȘ, 82); „Facă bine domnul deputat să ne asculte”, se adresează delegația de băieși proprietarului minei (*ibidem*, 235); „Binevoiască domnul doctor a păși în mijlocul nostru”, este întîmpinat (ironic) cineva care se apropie de grupul unor mineri (BU, 55). Procedeu aparținînd stilului deferent, oficial este și astăzi în uz la vorbitorii mai în vîrstă atunci cînd se află în condițiile de dialog la care ne-am referit.

*

Am schițat în cele de mai sus un tablou, desigur incomplet, al elementelor unui grai foarte vechi, vorbit de locuitorii nu mai puțin vechi ai unui ținut bogat și sărac în același timp, încărcat însă de istorie. El păstrează pînă în zilele noastre un fond arhaic viu înscris în puternicele lui note dialectale. Ele sînt semne ale vitalității și permanenței unui grai și ale vorbitorilor lui de-a lungul vremii. Vorba acestor munteni, apăsată și laconică, turnată în fraze rostite pe un ton ferm și energic, este în același timp familiară și pitorească. Moșii nu vorbesc ca bucureștenii, cum constata cu vădită și inocentă admirație Geo Bogza, acum aproape o jumătate de secol. Ei vorbeau atunci, ca și acum, în multe privințe limba pe care au auzit-o, cu multe veacuri în urmă, de la strămoșii lor. Conservatorism? Oricum, aici – și, de bună seamă, nu numai aici –, pot fi descoperite unele din rădăcinile îndepărtate ale limbii române și înrudirile ei cu dialectele românești din sudul Dunării. Or, acest lucru înseamnă, pentru istoria și limba unui popor, foarte mult.

Era și timpul ca acest grai să-și găsească locul, dincolo de anchete dialectale sau glosare, și în scrieri literare, care sînt, în aceeași măsură și un document lingvistic. Este ceea ce au încercat să arate paginile de față.

Dar mai este ceva. Am dori să rezulte din aceste pagini că afirmația potrivit căreia limba literară îndeplinește o funcție nivelatoare, ștergînd aspectele regionale și uniformizînd astfel pe orizontală deosebirile de la un subdialect la altul, este valabilă în anumite condiții determinate sociolingvistice. Cu alte cuvinte, ne găsim într-o astfel de împrejurare numai cînd privim lucrurile din perspectiva variațiilor lingvistice, impuse de utilizarea limbii în situații de comunicare, adică atunci cînd un vorbitor, indiferent cărui grai și grup social îi aparține, își selectează fonetismele, formele și lexicul dintre mijloacele limbii normate, întrucît contractează

raporturile verbale cu parteneri diferențiați din punct de vedere ierarhic, deci ca vîrstă, poziție socială, statut profesional etc. Dacă privim lucrurile din interiorul unui grai, așadar din punctul de vedere al vorbitorilor aparținînd aceleiași arii, delimitate lingvistic și social, deosebirea de registru stilistic se anulează, lăsînd cale deschisă exprimării regionale, neîngrădite de prescripțiile normei literare.

Este o concluzie de ordin mai general pe care este de dorit ca cititorul s-o fi desprins din aceste pagini. Căci raporturile între limba literară și graiuri, raporturi interpretate ca acțiune și presiune exercitate de sus în jos, sub influența factorilor culturali extralingvistici, nu duc, *în orice condiții*, la suprimarea treptată a vorbirii dialectale, ca urmare a unei legi inexorabile, cu efecte previzibile, care ar împinge spre dizolvare graiurile pentru a le lăsa apoi să fie absorbite de limbajul standard, cum se petrec lucrurile, în principiu, cu terminologia tehnică, internațională. Altminteri, greaca, limbă care își formase o *koiné* cu mai bine de două milenii în urmă, iar franceza de multe secole, ar fi trebuit să nu mai aibă dialecte. Ceea ce nu s-a întîmplat pînă acum. Argumentul lui Steinthal, citat de Hasdeu, cuprinde, se vede, un adevăr, și nu numai o apreciere sentimentală.

ABREVIERI

AA = Ion AGÂRBICEANU, *Arhanghelii*, București, Editura Minerva, 1972.

BC = Maria BOTIȘ CIOBANU, *Țara Moșilor. Legende și credințe*, Arad, 1928.

BU = Ovidiu BÎRLEA, *Urme pe piatră*, București, Editura Litera, 1974.

BȘ = Ovidiu BÎRLEA, *Șteampuri fără apă*, București, Editura Cartea Românească, 1979.

BȚ = Geo BOGZA, *Țara de piatră*, București, ES, 1946.

ICV = Măria IONIȚĂ, *Cartea vîlvelor. Legende din Munții Apuseni*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1982.

ȘL = Ana ȘOIT, *Legende populare minerești*. Studiu introductiv de Ion ILIESCU, București, Editura Minerva, 1974.